

ЕКОЛОГІЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

Укладач – професор кафедри менеджменту, к. е. н., доцент
О. В. Дорофєєв

ВСТУП

Програма навчальної дисципліни «Екологічний менеджмент» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки ЗВО спеціальності 073 «Менеджмент» СВО «Бакалавр».

Предметом вивчення навчальної дисципліни є процес екологічного менеджменту.

Міждисциплінарні зв'язки: вивчення навчальної дисципліни «Екологічний менеджмент» є логічним продовженням таких дисциплін як «Менеджмент», «Економіка підприємства», «Маркетинг». Ця дисципліна вивчається паралельно з дисциплінами «Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності підприємств», «Організація та планування діяльності підприємства», «Сталий розвиток сільських територій», «Управління витратами», «Потенціал і розвиток підприємства», «Основи аграрного підприємництва», а також є однією з базових при вивченні дисциплін «Управління конкурентоспроможністю підприємства», «Управління якістю», «Стратегічне управління», «Ризик-менеджмент», «Управління інноваціями».

1. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

1.1. Метою викладання навчальної дисципліни є засвоєння сутності та процесу формування системи екологічного менеджменту в організації; оволодіння новітніми досягненнями в галузі сучасної екології і провідним вітчизняним та зарубіжним досвідом у сфері раціонального природокористування, ресурсозбереження, екологічного менеджменту, екологічного аудиту, знаннями регіональної, національної й міжнародної екологічної політики.

1.2. Основними завданнями вивчення навчальної дисципліни є вивчення концепції, цілей, функцій екологічного управління; формування цілісного уявлення про біосферу, її склад, функціонування, причини деградації, перспективи виходу з кризи, взаємозалежність економіки й екології; визначення основних термінів, понять, законів функціонування екології, форм життя та типів екосистем, основні напрями сучасних екологічних досліджень; оцінку сучасного екологічного стану України та її основних регіонів і галузей, визначення причин виникнення еколого-економічної кризи, шляхів виходу з неї; ознайомлення з природоохоронним законодавством України, міжнародними конвенціями та угодами; розкриття наукових основ народногосподарських проблем (раціонального використання природних ресурсів, захист довкілля від забруднення, збереження еталонів природи), формування знань про позитивні етнологічні особливості господарювання, основні поняття сталого розвитку; виховання почуття відповідальності за стан довкілля, усвідомлення людини як частки природи, свідомості щодо необхідності дотримання природоохоронного законодавства; здобуття відповідного обсягу теоретичних знань з екології, орієнтованих на майбутню галузеву діяльність; розвиток необхідного обсягу практичних екологічних знань у галузі охорони довкілля та раціонального природокористування, уміння самостійно аналізувати й моделювати екологічні ситуації з орієнтацією на управління ними; визначення розміру плати за забруднення навколишнього середовища; визначення шляхів і методів оптимізації взаємовідносин з природою, підвищення ефективності природокористування та охорони довкілля України; засвоєння основ екологічного менеджменту, аудиту і маркетингу, гармонійного розвитку суспільства; аналіз особливостей функціонування екологічних служб підприємства.

1.3. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми у здобувачів вищої освіти мають бути сформовані наступні елементи компетентності:

знання:

- основи економіки і організації природокористування та природоохоронної діяльності;
- визначення сучасного менеджменту в екології;

- об'єкт і предмет, завдання, структуру, закономірності організації навколишнього природного середовища;
- закономірності взаємодії організмів і середовища;
- вплив різних галузей діяльності на складові ландшафтної (географічної) оболонки;
- організаційні механізми оптимізації взаємодії людини та природи;
- засади екологічної етики, освіти, культури;
- екологічні проблеми України та основні шляхи їх подолання.

вміння:

- визначати екологічно небезпечні складові різних видів діяльності людини, розуміти механізм їхнього впливу на середовище та різноманіття його наслідків для природи і самої людини;
- розробляти природоохоронні заходи з урахуванням конкретних умов, використовувати отримані знання у своїй діяльності, пропагувати екологічну освіту та культуру;
- розв'язувати галузеві, загальні локальні й регіональні екологічні проблеми;
- користуватися екологічними нормативно-правовими документами.

способи мислення:

- формування суджень – форми мислинневого відображення об'єктивної дійсності, яка полягає у ствердженнях наявності або відсутності ознак, властивостей або відносин у сфері екологічного менеджменту;
- пропонування міркувань – низки пов'язаних суджень, спрямованих на те, щоб з'ясувати істинність якої-небудь думки у сфері екологічного менеджменту, доведення її або заперечення;
- створення умовиводів – виведення з одного або декількох суджень в області екологічного менеджменту нового;
- генерування понять – пізнання сутності предметів і явищ у межах екологічного менеджменту в їх істотних зв'язках та відносинах, узагальнення їх істотних ознак.

професійні, світоглядні і громадянські якості:

- здатність використовувати знання, вміння та навички для теоретичного та практичного освоєння проблем і перспектив менеджменту та планувати, організовувати, реалізовувати, презентувати відповідні наукові дослідження;
- ґрунтовні знання історичних засад розвитку теорії і практики менеджменту, ідейних вчень класиків менеджменту, фундаментальних постулатів та парадигм менеджменту, новітніх прогресивних тенденцій розвитку менеджменту;
- ґрунтовні знання класичного та сучасного наукового інструментарію дослідження соціально-економічних явищ та процесів у різних сферах менеджменту;
- здатність організовувати та проводити управлінські дослідження, використовуючи сучасну методологію та інформаційні технології;
- здатність застосовувати одержані знання з різних предметних сфер екологічного менеджменту для формулювання нових теоретичних трактувань і положень, практичних адресних рекомендацій і пропозицій;
- здатність виявляти та розуміти причинно-наслідкові зв'язки між економічними явищами та процесами у сфері екологічного менеджменту, ідентифікувати та оцінювати фактори впливу;
- ґрунтовні знання особливостей, інструментарію, новітніх напрямків екологічного менеджменту та здатність формувати ефективну сучасну систему екологічного менеджменту підприємства.

морально-етичні цінності:

- сформулювати уявлення про моральні цінності людини;
- здатність висловлювати своє судження про роль і значущість моральних цінностей у житті людини;
- формувати вміння аналізувати мотиви та вчинки людей, моделювати та розв'язувати ситуації, пов'язані з виконанням обов'язків у колективі;

- розвивати почуття відповідальності за свій вибір та наслідки вчинків;
- виховувати самостійність, волю, моральність.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 180 години / 6 кредитів ЄКТС.

2. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Науково-методичні засади екологічного менеджменту

Узагальнююча картина сучасної кризової ситуації у взаємовідносинах між суспільством і природою. Основні екологічні проблеми сучасності.

Визначення екологічного менеджменту, розкриття його специфіки. Зв'язок його з іншими науками. Основні цілі та завдання екологічного менеджменту. Загальні поняття принципів екологічного менеджменту.

Поняття форм і методів природокористування. Загальні методи управління природокористуванням, їх характеристика. Специфічні методи управління природокористуванням; економічна оцінка природних ресурсів, екологічна експертиза, моніторинг стану довкілля і природних ресурсів, методи екологічного районування територій, картографування, натурних обстежень, метод оптимальності. Характеристика різноманітних форм екологічного менеджменту.

Тема 2. Інструменти екологічного менеджменту

Інструменти планування та попередження шкідливого впливу господарчої діяльності на довкілля. Інструменти регулювання. Значення інструментів системно-екологічного підходу: взаємозв'язок екологічного аудиту, екологічного контролю та інспектування. Економічні інструменти, їх суть та перспективи впровадження в Україні. Інструменти впливу на суспільну свідомість, їх особливості та взаємозв'язок з іншими інструментами. Адміністративно-командні та ринково-орієнтовані інструменти впровадження екологічної політики. їх особливості в розвинутих країнах світу та в Україні.

Поняття екологічного ліцензування. Ліцензії в області охорони навколишнього середовища та ліцензії на природокористування. Види екологічних ліцензій, їх призначення та законодавчо-правові основи.

Поняття екологічної сертифікації. Види екологічної сертифікації. Переваги та труднощі у розвитку екологічної сертифікації. Законодавчі та нормативні документи в сфері екологічної сертифікації.

Поняття екологічного страхування, його призначення. Система екологічного страхування. Класифікація видів екологічного страхування, їх принципові особливості. Об'єкти і суб'єкти екологічного страхування.

Тема 3. Система державного екологічного менеджменту

Сутність системи державного управління природокористуванням. Дві форми в управлінні природокористуванням – через організацію економічної діяльності та управління безпосередньо природними ресурсами і об'єктами та станом довкілля. Структура та функції органів влади в екологічній сфері. Органи загальної компетенції і органи спеціальної компетенції. Повноваження державних органів виконавчої влади у сфері природокористування.

Особливості правового регулювання в екологічній сфері. Закон та Директивні рішення про охорону навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів. Екологічні нормативи та стандарти (ГДЗ, ГДК, ГДС, ГДН, Екологічна експертиза, екологічна паспортизація природних і техногенних об'єктів). Правові основи діяльності підприємств при використанні різних видів природних ресурсів у відповідності з вимогами екологічної безпеки.

Тема 4. Сутність, методи та технології екологічного аудиту

Приватизаційний екологічний аудит, основні напрями, значення та законодавча база за умов перехідної економіки. Інвестиційний екологічний аудит, його функції та основні задачі. Роль інвестиційного екоаудиту в умовах розвитку ринкової економіки. Енергетичний аудит як вид технічного галузевого екоаудиту. Головна мета, порядок проведення енергетичного екоаудиту. Комплексний експрес-аудит підприємств, що модернізуються. Екологічний аудит

окремих видів діяльності промислового підприємства (господарського об'єкта, організації). Аудит викидів в атмосферу, аудит скидів у водні об'єкти, аудит відходів виробництва. Аудит мінімізації відходів виробництва. Основне призначення, порядок здійснення аудиту. Екологічний аудит на ринку екологічної продукції. Застосування принципу «оцінки повного життєвого циклу продукції». Аудит відповідності діяльності підприємства (організації) вимогам забезпечення техногенної та екологічної безпеки. Аудит висновків експертизи. Аудит ліцензій. Аудит сертифікатів на випуск продукції. Аудит декларації про екологічну безпеку.

Поняття системи екологічного менеджменту і аудиту (EMAS). Сфера застосування аудиту системи менеджменту якості продукції та системи управління навколишнім середовищем. Нормативна основа здійснення аудитів, їх значення для підприємств. Загальні вимоги до діяльності в сфері аудиту відповідно до міжнародних стандартів. Критерії аудиту. Сторони аудиту, їх обов'язки та взаємозв'язок. Принципи проведення аудиту систем менеджменту. Вимоги до розроблення програми аудиту. Сфери відповідальності при проведенні аудитів.

Поняття «кадри», «керівні кадри», «кадрова політика». Сучасна державна природоохоронна кадрова політика. Принципи здійснення природоохоронної кадрової політики. Система управління кадрами природоохоронних державних служб. Структура, функції організація роботи природоохоронних кадрових підрозділів. Вимоги до кваліфікації, компетентності та особистих якостей аудиторів систем менеджменту якості та екологічних аудиторів. Роль провідного аудитора, його основні функції. Порядок формування аудиторської групи. Вимоги до рядових аудиторів. Розподіл обов'язків між членами аудиторської групи.

3. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Про плату за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2000 р. № 1682. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>. – Назва з титул. екрану.
2. Абалкина И. Л. Страхование экологических рисков (из практики США) [Текст] / И. Л. Абалкина. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 88 с.
3. Агаркова Н. В. Регіональний вимір екологічної безпеки України з урахуванням загроз виникнення техногенних і природних катастроф [Текст] / Агаркова Н. В., Качинський А. Б., Степаненко А. В. – К.: НІСД, 1996. – 76 с.
4. Адаменко О. Екологічний аудит територій [Текст] / О. Адаменко, Л. Міщенко. – Івано-Франківськ: Факел, 2000. – 341 с.
5. Бабина Ю. В. Основы экологического менеджмента : [Учеб. пособ.] / Ю. В. Бабина, А. Л. Бобров. – М.: Диалог-МГУ, 2000. – 16 с.
6. Балацький О. Екологічний менеджмент: проблеми та перспективи становлення та розвитку [Текст] / Балацький О., Лук'янихін В., Лук'янихіна О. // Економіка України. – 2000. – № 5. – С. 68-73.
7. Бобровський А. Л. Екологічний менеджмент : [Підруч] / А. Л. Бобровський. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2009. – 586 с.
8. Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
9. Галушкіна Т. П. Экологический менеджмент в Украине: реалии и перспективы [Текст] / Т. П. Галушкіна, С. К. Харичков. – Одесса: ИПРЭИ НАНУ, 1998. – 107 с.
10. ДСТУ ISO 14001-97. Системи управління навколишнім середовищем. Склад та опис елементів і настанови щодо їх застосування. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://document.ua/sistemy-upravlenija-okruzhayushei-sredoi.-sostav-i-opisanie--nor3059.html>. – Назва з титул. екрану.
11. ДСТУ ISO 14004-97. Системи управління навколишнім середовищем. Загальні настанови щодо принципів управління, систем та засобів забезпечення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://document.ua/sistemy-upravlenija-okruzhayushei-sredoi.-obshnie-rukovodjash> -

por3060.html . – Назва з титул. екрану.

12. ДСТУ ISO 14010-97. Настанови щодо екологічного аудиту. Загальні принципи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://document.ua/rukovodjashie-ukazaniya-po-osushestvleniyu-yekologicheskogo--nor3061.html>. – Назва з титул. екрану.

13. ДСТУ ISO 14011-97. Настанови щодо екологічного аудиту. Процедури аудиту. Аудит систем управління навколишнім середовищем. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://document.ua/rukovodjashie-ukazaniya-po-osushestvleniyu-yekologicheskogo--nor3062.html> . – Назва з титул. екрану.

14. ДСТУ ISO 14012-97. Настанови щодо екологічного аудиту. Кваліфікаційні вимоги до аудиторів з екології. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/rukovodjashie-ukazaniya-po-osushestvleniyu-yekologicheskogo--nor3063.html>. – Назва з титул. екрану.

15. Екологічне право України [Текст] / за ред. В. К. Попова, А. П. Гетьмана. – К.: «Криниця», 2001. – 480 с.

16. Екологічний менеджмент : [Зб. наук. пр.] / За ред. В. А. Гайченка. – К.: МАУП, 2006. – 266 с.

17. Екологічний менеджмент : [Навч. посіб.] / За ред. В. Ф. Семенова, О. Л. Михайлюк. – К.: Знання, 2006. – 366 с.

18. Земельний кодекс України від 18 грудня 1992 р. № 561-ХІІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>. – Назва з титул. екрану.

19. Качинський А. Б. Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення [Текст] / А. Б. Качинський. – К.: НІСД, 2001. – 312 с.

20. Кобецька Н. Р. Екологічне право України : [Навч. посіб.] / Н. Р. Кобецька. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 352 с.

21. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>

22. Корсак К. В. Основи екології : [Навч. посіб.] / К. В. Корсак, О. В. Плахотнік. – К.: МАУП, 2002. – 296 с.

23. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. № 3852-ХІІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>. – Назва з титул. екрану.

24. Лук'янихін В. О. Екологічний менеджмент у системі управління збалансованим розвитком [Текст] / В. О. Лук'янихін. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2002. – 314 с.

25. Лукьянихин В. А. Экологический менеджмент: принципы и методы / В. А. Лукьянихин, Н. Н. Петрушенко. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2004. – 408 с.

26. Пахомова Н. Экологический менеджмент [Текст] / Н. Пахомова, К. Рихтер, А. Эндрес. – СПб.: Питер, 2004. – 352 с.

27. Постанова Кабінету Міністрів України від 9 липня 1997 р. № 732 «Про порядок фінансування природоохоронних заходів з державного та місцевих бюджетів». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>. – Назва з титул. екрану.

28. Про затвердження базових нормативів плати за користування надрами для видобування корисних копалин та Порядку справляння плати за користування надрами для видобування корисних копалин [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р. № 1014. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>. – Назва з титул. екрану.

29. Про затвердження нормативів збору за спеціальне використання водних ресурсів та збору за користування водами для потреб гідроенергетики та водного транспорту [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 1999 р. № 836. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>. – Назва з титул. екрану.

30. Про затвердження Порядку справляння збору за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду [Електронний ресурс] : Постанова Кабінетом Міністрів України від 6 липня 1998 р. № 1012. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>. – Назва з титул. екрану.

31. Про затвердження Порядку справляння збору за спеціальне використання водних ресурсів та збору за користування водами для потреб гідроенергетики та водного транспорту [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 р. № 1494. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>. – Назва з титул. екрану.

32. Про об'єкти підвищеної небезпеки (із змін. та допов.) . [Електронний ресурс : Закон України від 18 липня 1991 р. № 1438-ХІІ]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>. – Назва з титул. екрану.

33. Про охорону навколишнього природного середовища (із змін. та допов.). Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>. – Назва з титул. екрану.

34. Про плату за землю (із змін. та допов.) : Закон України від 3 липня 1992 р. № 2535-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>. – Назва з титул. екрану.

35. Про податок на промисел. [Електронний ресурс] : Декрет Кабінету Міністрів України від 17 березня 1993 р. № 24-93. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>. – Назва з титул. екрану.

36. Тимофеева С. С. Экологический менеджмент [Текст] / С. С. Тимофеева. – Ростов н/Д: Феникс, 2004. – 352 с.

37. Троянський О. І. Моніторинг якості води [Текст] / О. І. Троянський. – Житомир: Волинь, 2004. – 192 с.

38. Троянський О. І. Моніторинг якості повітря [Текст] / О. І. Троянський, О. А. Дашковський. – Житомир, 2004. – 159 с.

39. Шапоренко О. І. Екологічний менеджмент [Текст] / О. І. Шапоренко. – Донецьк: Видавництво «НОРД-ПРЕС», 2004. – 312 с.

Допоміжна

1. Андреева Н. Н. Ресурсно-экологическая безопасность предприятия: диагностика, стратегия, регулирование [Текст] / Н. Н. Андреева, С. К. Харичков. – Одесса: ИПРЭИ НАН Украины, 1996. – 90 с.

2. Балацкий О. Экономика и качество окружающей природной среды [Текст] / Балацкий О., Мельник Л., Яковлев А. – Л.: Гидрометеиздат, 1984. – 190 с.

3. Бартов В. Ф. Концепция взаимодействия экономики и природы [Текст] / В. Ф. Бартов, В. В. Седов. – М.: Мысль, 1984. – 159 с.

4. Бутко М. Екологія і економіка: регіональний аспект [Текст] / М. Бутко // Регіональна економіка. – 1997. – № 2. – С. 162-168.

5. Воронкова О. Трансформація системи оподаткування в Україні [Текст] / О. Воронкова // Фінанси України. – 2000. – № 1. – С. 118-123.

6. Генсірук С. А. Еколого-економічні аспекти природокористування [Текст] / Генсірук С. А., Нижник М. С., Міщенко В. О. – К.: Наук. думка, 1982. – 175 с.

7. Голуб А. А. Экономика природных ресурсов [Текст] : Учеб. для вузов / А. А. Голуб, Е. Б. Струкова. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 318 с.

8. Горев Л. Естественно-экономические основы оптимизации экосред [Текст] / Горев Л., Дорогунцов С., Хвесик М. – К.: Либидь, 1994. – 238 с.

9. Злобін Ю. А. Основи екології [Текст] / Ю. А. Злобін. – К.: Лібра, 1998. – 248 с.

10. Игнатов В. Г. Экологический менеджмент на предприятии: Как заработать деньги в условиях экологизации экономики [Текст] / В. Г. Игнатов. – Ростов н/Д.: Изд-во Северо-Кавказ. научн. центра, 1997. – 104 с.

11. Лебединский Ю. Ресурсосбережение и экология [Текст] / Лебединский Ю., Склянкин Ю., Попов П. – К.: Политиздат, 1990. – 223 с.

12. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням : [Підруч.] / За заг. ред. д.е.н., проф. Л. Г. Мельника та к.е.н., проф. М. К. Шапочки. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. – 759 с.

13. Потравный И. М. Формирование экологически ориентированной

предпринимательской деятельности и оценка эффективности природоохранных мероприятий [Текст] / И. М. Потравный, П. М. Семенченко. – Мариуполь: Приазов. гос. техн. ун-т, 1999. – 83 с.

14. Шевчук В. Екологічний аудит [Текст] / Шевчук В., Саталкін Ю., Навроцький В. – К.: Вища шк., 2000. – 343 с.

Інформаційні ресурси

1. Актуальні проблеми економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eco-science.net>
2. Всеукраїнська екологічна ліга [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ecoleague.net>. – Назва з титул. екрану.
3. Екоклуб «Зелена хвиля» [Електронний ресурс.]. – Режим доступу : <http://ecosclub.kiev.ua>. – Назва з титул. екрану.
4. Екологічні новини [Електронний ресурс.]. – Режим доступу : <http://greenhome.com.ua>. – Назва з титул. екрану.
5. Еколого-гуманітарне об'єднання «Зелений світ» [Електронний ресурс.]. – Режим доступу : <http://www.greenworld.org.ua>. – Назва з титул. екрану.
6. Економіка АПК [Електронний ресурс]. – Режим доступу : eaprk.org.ua/. – Назва з титул. екрану.
7. Економіка України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ekuk/index.html
8. Економіка розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ed.ksue.edu.ua/. – Назва з титул. екрану.
9. Міжнародний, суспільно-політичний тижневик «Дзеркало тижня» [Електронний ресурс.]. – Режим доступу : <http://dt.ua>. – Назва з титул. екрану.
10. Регіональна економіка та управління [Електронний ресурс]. – Режим доступу : nauka.lp.edu.ua/.../inform_list_ukr_01.pdf
11. Сайти періодичних видань: «Економіка АПК», «Економіка України», «Бізнес». – Назва з титул. екрану.
12. Український екологічний портал [Електронний ресурс.]. – <http://www.ecoport.org.ua>. – Назва з титул. екрану.
13. Экологический портал [Електронний ресурс.]. – Режим доступу : <http://portaleco.ru>. – Назва з титул. екрану.